

EUROPEES RECHT

EUROPEES RECHT

Prof. dr. Koen LENAERTS

Gewoon hoogleraar (deeltijds), Instituut voor Europees Recht, KU Leuven
President van het Hof van Justitie van de Europese Unie

Prof. dr. Piet VAN NUFFEL

Hoofddocent (deeltijds), Instituut voor Europees Recht, KU Leuven
Lid van de Juridische Dienst, kabinetslid Europese Commissie

Zesde editie

intersentia

Antwerpen – Cambridge

Europees recht. Zesde editie
Koen Lenaerts en Piet Van Nuffel

© 2017 Koen Lenaerts, Piet Van Nuffel en Intersentia
Antwerpen – Cambridge
www.intersentia.be

Omslagbeeld paperback: © symbiot – Shutterstock

ISBN 978-94-000-883-0 (gebonden)
ISBN 978-94-000-829-8 (paperback)
D/2017/7849/114
NUR 828

Alle rechten voorbehouden. Behoudens uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke voorafgaande toestemming van de uitgever.

Ondanks alle aan de samenstelling van de tekst bestede zorg, kunnen noch de auteurs noch de uitgever aansprakelijkheid aanvaarden voor eventuele schade die zou kunnen voortvloeien uit enige fout die in deze uitgave zou kunnen voorkomen.

VOORWOORD

Zestig jaar na de ondertekening van het Verdrag van Rome, dat de Europese Economische Gemeenschap oprichtte, en vijftientig jaar na de ondertekening van het Verdrag van Maastricht, dat tot de Europese Unie leidde, is het Europees recht (EU-recht of Unierecht) uitgegroeid tot een zelfstandig rechtssysteem dat niettemin sterk verstrengeld is met de nationale rechtssystemen van de EU-lidstaten.

In een groeiend aantal rechtstakken is het Unierecht niet meer weg te denken, niet enkel omwille van de impact van de regels betreffende het vrij verkeer van personen, goederen, diensten en kapitaal, maar ook omwille van de harmonisatie van nationale rechtsregels of het uitvaardigen van allerlei andere regels van Unierecht.

Doorheen de jaren heeft het beeld van de Europese Unie als een voornamelijk economisch project definitief plaatsgemaakt voor een Unie die binnen de grenzen van de lidstaten en daarbuiten de toon aangeeft op zoveel meer gebieden, gaande van sociaal beleid over volksgezondheid en milieu tot migratie- en veiligheidsbeleid. Ook in domeinen als het fiscaal recht, strafrecht, procesrecht en personen- en familierecht komen regels van Unierecht zich nestelen. In al deze domeinen ontstaat een samenspel van Unierecht en nationaal recht, wat een precies inzicht in de werking en inhoud van de relevante beginselen en regels van Unierecht noodzakelijk maakt. Dit boek beoogt zowel praktijkjuristen als studenten dit inzicht te bieden.

Deel I legt aan de hand van een historisch overzicht de juridische structuur van de EU uit en schetst de basiskenmerken van het Unierecht. Deel II beschrijft de bevoegdheden van de Unie. Eerst wordt algemeen uiteengezet hoe de verdeling van bevoegdheden tussen de Unie en de lidstaten is geregeld, daarna volgt een gedetailleerd overzicht van het materiële Unierecht. Het burgerschap van de Unie, de interne markt als ruimte zonder binnengrenzen (met het vrije verkeer van goederen, personen, diensten en kapitaal), tegelijk een ruimte van vrijheid, veiligheid en recht, en het externe optreden van de Unie staan daarbij centraal.

In Deel III worden de instellingen en organen van de Unie belicht, waarna Deel IV de interactie tussen deze instellingen en organen onderzoekt in de wetgevende, uitvoerende en budgettaire besluitvorming. Ook de rol van de lidstaten komt hierbij aan bod. Deel V bespreekt de soorten normen die het Unierecht kent,

hun doorwerking in de rechtsordes van de lidstaten, en de normenhierarchie van het Unierecht.

Ten slotte is Deel VI gewijd aan de rechtsbescherming. Zowel de procedures die de toepassing van het Unierecht in de lidstaten verzekeren als deze die bescherming bieden tegen onwettige handelingen van Unie-instellingen worden erin toegelicht. De nodige aandacht gaat uit naar de prejudiciële procedure in al haar praktische aspecten.

De materie is bijgehouden tot 1 september 2017. Met suggesties en opmerkingen kan u terecht bij de auteurs via de website van het Instituut voor Europees Recht van de KU Leuven (www.law.kuleuven.be/eur).

Bij deze zesde editie wensen de auteurs hun dank te betuigen aan allen die herwerkte passages hebben nagelezen en becommentarieerd, in de eerste plaats Roel De Meu, academisch coördinator in het Instituut voor Europees Recht, die ons ook bij de praktische afwerking van deze editie heeft ondersteund, en voorts Tina Van den Sanden, assistent in het Instituut voor Europees Recht, en Steven Noë, Rudi Troosters en Geert Wils, leden van de juridische dienst van de Europese Commissie.

De eindverantwoordelijkheid ligt uiteraard enkel bij de auteurs, die erop wijzen dat de inhoud van dit boek hun persoonlijke mening weergeeft en op geen enkele manier kan worden toegeschreven aan de instellingen waartoe zij behoren.

Luxemburg/Brussel, 1 oktober 2017

Koen LENAERTS
Piet VAN NUFFEL

BEKNOPTE INHOUD

Voorwoord	v
Inhoud.	ix
Inleiding tot het bronnenmateriaal	xxiii
Deel I. Van Europese Gemeenschappen tot Europese Unie	1
Deel II. Bevoegdheden van de Europese Unie	65
Deel III. Instellingen en organen van de Europese Unie	315
Deel IV. Besluitvorming binnen de Europese Unie	411
Deel V. Rechtsbronnen van de Europese Unie	509
Deel VI. Rechtsbescherming in de Europese Unie	631
Rechtspraakregister	685
Trefwoordenregister	729
De auteurs	759

INHOUD

<i>Voorwoord</i>	v
<i>Beknopte inhoud</i>	vii
<i>Inleiding tot het bronnenmateriaal</i>	xxiii

DEEL I.

VAN EUROPESE GEMEENSCHAPPEN TOT EUROPESE UNIE.....	1
--	---

Hoofdstuk 1.

De oprichting van de Europese Gemeenschappen	5
---	---

I. Naoorlogse stappen naar Europese integratie.....	5
II. Het EGKS-Verdrag.....	7
III. Plannen voor politieke samenwerking.....	8
IV. Het EEG-Verdrag en het EGA-Verdrag	9
V. Het supranationale karakter van het gemeenschapsrecht.....	12

Hoofdstuk 2.

Intergouvernementele samenwerking tussen de EG-lidstaten	19
---	----

I. Europese Politieke Samenwerking	19
II. Europese monetaire samenwerking	21
III. Politiële en justitiële samenwerking	21

Hoofdstuk 3.

Het bijeenbrengen van de integratiesporen in een Europese Unie	25
---	----

I. Stappen naar een Europese Unie.....	25
II. De oprichting van de Europese Unie	26
III. Latere wijzigingen van de Europese Unie	31
A. Het Verdrag van Amsterdam	31
B. Het Verdrag van Nice.....	33
IV. De Grondwet voor Europa	34

Hoofdstuk 4.

Het Verdrag van Lissabon en de huidige Verdragen	39
---	----

I. Het Verdrag van Lissabon	39
-----------------------------------	----

II.	Unierecht en de verhouding ervan tot het vroegere gemeenschapsrecht en het niet-communautaire recht	44
III.	Nieuwe intergouvernementele systemen	47
IV.	Toekomst van de Unie.	48
Hoofdstuk 5.		
	Wijziging van de Verdragen	49
Hoofdstuk 6.		
	Toetreding tot de Europese Unie	53
I.	Lidstaten van de Europese Unie	53
II.	Toetreding van lidstaten.	58
	A. Toetredingsvoorwaarden	58
	B. Toetredingsprocedure	60
III.	Uittreding van lidstaten	62
DEEL II.		
	BEVOEGDHEDEN VAN DE EUROPESE UNIE	65
Hoofdstuk 1.		
	De beginselen.	69
I.	Waarden en doelstellingen van de Unie.	69
II.	De toebedeling van bevoegdheden aan de Unie.	71
	A. De noodzaak van een rechtsgrond	72
	B. De bevoegdheden onderscheiden naargelang de rechtsgrond	77
	1. De bevoegdheden uitdrukkelijk of impliciet door het Verdrag verleend	78
	2. De aanvullende bevoegdheid om Uniedoelstellingen te bereiken (art. 352 VWEU).	80
	C. Exclusieve en niet-exclusieve bevoegdheden	81
III.	Het subsidiariteitsbeginsel	85
	A. De rol van het beginsel	85
	B. De vereisten van subsidiariteit	86
	C. Toepassing van het subsidiariteitsbeginsel.	87
IV.	Het evenredigheidsbeginsel	91
	A. De rol van het beginsel	91
	B. De vereisten van evenredigheid	92
	C. Toepassing van het evenredigheidsbeginsel.	93
V.	Het beginsel van loyale samenwerking	95
	A. De rol van het beginsel	95
	B. Vereisten van het beginsel van loyale samenwerking.	96

1.	Aanvullende vereisten	97
2.	Derogerende vereisten	99
VI.	Het gelijkheidsbeginsel	100
A.	Toepassingsgebied	100
1.	Verbod van discriminatie op grond van de nationaliteit van een lidstaat	102
2.	Verbod van discriminatie op grond van geslacht	106
3.	Andere verboden vormen van discriminatie	108
B.	Inhoud	110
1.	Materiële discriminatie	110
2.	Directe en indirecte discriminatie	110
3.	Omgekeerde discriminatie	111

Hoofdstuk 2.

	Het burgerschap van de Unie	113
I.	Instelling van het burgerschap van de Unie	113
II.	Toekenning van het burgerschap	114
III.	Inhoud van het burgerschap van de Unie	115
A.	Verblijfsrecht	116
B.	Recht op gelijke behandeling en verbod op belemmeringen ten aanzien van het reis- en verblijfsrecht	123
C.	Politieke rechten	125
D.	Recht op bescherming	126

Hoofdstuk 3.

	De interne markt	129
I.	De instelling van de interne markt	129
A.	Draagwijdte van de interne markt	129
B.	Van de gemeenschappelijke markt naar de interne markt	132
II.	De Verdragsbepalingen inzake vrij verkeer	134
A.	Het vrije verkeer van goederen	135
1.	De douane-unie	137
a.	Verbod van in- en uitvoerrechten en heffingen van gelijke werking	137
b.	Toegelaten heffingen	139
c.	Het gemeenschappelijke douanetarief	141
2.	Verbod van niet-tarifaire beperkingen	142
a.	Verbod van kwantitatieve beperkingen en maatregelen van gelijke werking	142
b.	Uitzonderingen	146
1°	Artikel 36 VWEU	147

2° De <i>rule of reason</i>	149
3° De regeling van verkoopmodaliteiten	153
B. Het vrije verkeer van personen	155
1. Algemene draagwijdte	155
2. Begunstigde personen	157
a. Onderdanen van een lidstaat	157
b. Begunstigde werknemers	157
c. Begunstigde zelfstandigen en vennootschappen	159
d. Aanknoping met het Unierecht	160
3. Inhoud van het vrije personenverkeer	162
a. Het reis- en verblijfsrecht	162
b. Verbod van discriminerende en niet-discriminerende belemmeringen	162
c. Primair en secundair vestigingsrecht	169
4. Toegelaten beperkingen aan het vrije personenverkeer	172
a. Beperkingen uit hoofde van openbare orde, openbare veiligheid en volksgezondheid	172
b. Betrekkingen in overheidsdienst en de uitoefening van openbaar gezag	173
c. Beperkingen op grond van de <i>rule of reason</i>	176
5. Harmonisatie en onderlinge erkenning	179
6. De sociale zekerheid en het vrije personenverkeer	181
C. Het vrije verkeer van diensten	184
1. Definitie en begunstigden	185
2. Inhoud van het vrije dienstenverkeer	188
3. Toegelaten beperkingen aan het vrije dienstenverkeer	190
a. Beperkingen op grond van de artikelen 51 en 52 VWEU	190
b. Beperkingen op grond van de <i>rule of reason</i>	191
D. Het vrije verkeer van kapitaal	196
1. Definitie en inhoud	196
2. Toegelaten beperkingen aan het kapitaal- en betalingsverkeer	198
III. De harmonisatie van nationale wetgevingen	201
A. De impact van EU-harmonisatiemaatregelen	202
B. Harmonisatie op grond van de artikelen 114 en 115 VWEU	204

Hoofdstuk 4.

De ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	211
I. Stapsgewijze integratie van het beleid van de lidstaten inzake justi- tie en binnenlandse zaken	211
II. Beleid inzake grenscontroles, asiel en immigratie	215
A. Grenscontroles en visa	215
B. Asiel en andere vormen van internationale bescherming	217

C. Immigratiebeleid	219
D. Rechten toegekend door akkoorden met derde staten	220
III. Justitiële samenwerking in burgerlijke zaken	221
IV. Justitiële samenwerking in strafzaken	225
V. Politieke samenwerking	230
VI. Uitzonderingsstatuut voor Denemarken, Ierland en Verenigd Koninkrijk	231

Hoofdstuk 5.

Interne beleidsdomeinen van de Unie	235
I. Landbouw en visserij	235
II. Vervoer	238
III. Mededinging	239
A. Regels voor de ondernemingen	241
1. Artikel 101 VWEU	241
2. Artikel 102 VWEU	244
3. Concentratiecontrole	245
4. Openbare ondernemingen en diensten van algemeen belang	245
B. Steunmaatregelen van de staten	247
IV. Economisch en monetair beleid	254
A. Invoering van de economische en monetaire unie	254
B. Het economische beleid	258
C. Het monetaire beleid	263
V. Sociale politiek en werkgelegenheid	264
VI. Onderwijs, jeugd en beroepsopleiding	268
VII. Cultuur	270
VIII. Volksgezondheid en consumentenbescherming	271
IX. Economische, sociale en territoriale samenhang en trans-Europese netwerken	273
X. Industrie	275
XI. Onderzoek en technologische ontwikkeling en ruimte	276
XII. Milieu en energie	277
XIII. Toerisme en civiele bescherming	279
XIV. Administratieve samenwerking	280

Hoofdstuk 6.

Externe beleidsdomeinen van de Unie	281
I. De gemeenschappelijke handelspolitiek	282
A. Draagwijdte	282
B. Autonome maatregelen	284
C. Handelsakkoorden en samenwerkingsovereenkomsten	286

II.	Associatiebeleid	288
A.	Associatieregeling voor landen en gebieden overzee	289
B.	Associatieakkoorden op grond van artikel 217 VWEU.....	290
III.	Ontwikkelingssamenwerking en humanitaire hulp	295
IV.	Economische, financiële en technische samenwerking met derde landen	297
V.	Gemeenschappelijk buitenlands en veiligheidsbeleid (GBVB).....	298
VI.	Overige internationale bevoegdheden van de Unie	304
VII.	Verhouding tot de internationale bevoegdheid van lidstaten.....	307

Hoofdstuk 7.

Vrijwaringsclausules	311
----------------------------	-----

DEEL III.

INSTELLINGEN EN ORGANEN VAN DE EUROPESE UNIE	315
--	-----

Hoofdstuk 1.

De politieke instellingen van de Unie.....	319
--	-----

I.	Het Europees Parlement.....	319
A.	Bevoegdheden.....	319
1.	Deelname aan de besluitvorming.....	320
2.	Begrotingsautoriteit	321
3.	Controle op andere instellingen en organen	321
B.	Samenstelling	324
C.	Werkwijze	328
D.	Interne organisatie.....	329
II.	De Europese Raad	330
A.	Bevoegdheden.....	331
B.	Samenstelling	333
C.	Werkwijze	335
III.	De Raad.....	337
A.	Bevoegdheden.....	337
1.	Beslissing	337
2.	Coördinatie	338
3.	Uitvoering	338
4.	Verhouding met andere instellingen en organen.....	338
B.	Samenstelling	339
C.	Werkwijze	344
D.	Interne organisatie.....	351
IV.	De Commissie	353
A.	Bevoegdheden.....	353
1.	Toezicht.....	354
2.	Deelname aan de besluitvorming.....	355

3. Uitvoering	355
4. Vertegenwoordiging	356
B. Samenstelling	356
C. Werkwijze	361
D. Interne organisatie	362
Hoofdstuk 2.	
Overige instellingen van de Unie	365
I. Het Hof van Justitie van de Europese Unie	365
A. Bevoegdheden	366
B. Samenstelling	371
C. Werkwijze	373
D. Interne organisatie	373
II. De Europese Centrale Bank	374
III. De Rekenkamer	376
Hoofdstuk 3.	
Overige organen van de Unie	379
I. Adviescomités	379
A. Europees Economisch en Sociaal Comité	379
B. Comité van de Regio's	380
C. Overige comités	381
II. De Europese Investeringsbank	381
III. De Europese Ombudsman	382
IV. Andere organen van de Unie	384
Hoofdstuk 4.	
De Unie als internationale organisatie	389
I. Rechtspersoonlijkheid en vertegenwoordiging	390
II. Voorrechten en immuniteiten	392
III. Begroting	394
A. Algemene beginselen	394
B. Ontvangsten	395
C. Uitgaven	397
IV. Zetel van de instellingen en organen	398
V. Statuut van de ambtenaren en andere personeelsleden	400
VI. Taalgebruik	402
VII. Openbaarheid van bestuur en documenten	406

DEEL IV.	
BESLUITVORMING BINNEN DE EUROPESE UNIE.....	411

Hoofdstuk 1.

De wetgevingsprocedure.....	415
I. Algemene beginselen.....	415
A. Definitie van wetgeving.....	415
B. Grondlijnen van de wetgevingsprocedure.....	416
C. Beslissingsbevoegdheid.....	419
1. Deelname van de Raad.....	419
2. Deelname van het Europees Parlement.....	420
D. Recht van initiatief.....	422
II. Gewone wetgevingsprocedure.....	429
III. Bijzondere wetgevingsprocedures.....	436
A. Deelname van de Raad.....	436
B. Deelname van het Europees Parlement.....	437
1. Raadpleging.....	437
2. Goedkeuring.....	439
IV. Andere procedures.....	440
A. Andere deelname van het Europees Parlement.....	441
B. Interinstitutionele akkoorden.....	441
C. Inbreng van de sociale partners.....	442
D. Inbreng van andere organen en groepen.....	443
V. Democratisch gehalte van de besluitvorming.....	444

Hoofdstuk 2.

Uitvoering van wetgeving.....	449
I. Uitvoering door de lidstaten.....	449
II. Uitvoering door instellingen, organen of instanties van de Unie.....	455
A. Verhouding tussen wetgeving en uitvoering.....	455
B. Uitvoering door de Commissie of de Raad.....	457
1. Delegatie aan de Commissie.....	457
2. Uitvoering door de Commissie (of de Raad).....	459
a. Algemene beginselen.....	459
b. Toezicht op de uitvoering door de Commissie: de “comitologie”.....	460
C. Uitvoering door andere organen.....	466

Hoofdstuk 3.

De besluitvorming bij het GBVB.....	471
I. Het bepalen van het GBVB.....	471
II. De uitvoering van het GBVB.....	474

Hoofdstuk 4.	
De budgettaire besluitvorming	477
I. Vaststelling van de begroting	477
II. Uitvoering van begroting en controle	480
Hoofdstuk 5.	
De besluitvorming inzake internationale overeenkomsten	485
I. Toepassingsgebied van de procedure	485
II. Procedure voor het onderhandelen en het sluiten van overeenkomsten ..	486
A. De onderhandelingen	486
B. Het sluiten van overeenkomsten	488
1. Parafering en ondertekening	488
2. Bevoegdheid tot sluiten	489
3. Inbreng van het Europees Parlement	490
a. Raadpleging	490
b. Goedkeuring	491
III. Gemengde overeenkomsten	492
IV. Advies van het Hof van Justitie	494
Hoofdstuk 6.	
De besluitvorming beperkt tot bepaalde lidstaten	497
I. De ruimte van vrijheid, veiligheid en recht	497
II. Economische en monetaire unie	501
III. Nauwere samenwerking tussen lidstaten	502
DEEL V.	
RECHTSBRONNEN VAN DE EUROPESE UNIE	509
Hoofdstuk 1.	
Doorwerking van het Unierecht in de nationale rechtsordes	511
I. Vormen van Unierecht	511
II. De beginselen van voorrang en volle werking van het Unierecht	511
A. Formulering vanuit het Unierecht	512
1. Het beginsel van de voorrang van het Unierecht	512
2. Het beginsel van interpretatie conform het Unierecht	514
3. Verplichting om strijdige nationale normen buiten toepassing te laten	515
4. Aansprakelijkheid van de lidstaat voor schade voort- vloeiend uit een schending van het Unierecht	520
B. Receptie in de rechtsordes van de lidstaten	523
III. De rechtstreekse werking van het Unierecht	527

Hoofdstuk 2.

Bronnen van het Unierecht	531
I. Hiërarchie van de rechtsbronnen	531
II. Primair Unierecht	533
A. Statuut van het primaire Unierecht	533
B. Overzicht van het primaire Unierecht	535
III. Grondrechten en algemene beginselen van het Unierecht	537
A. De grondrechten	537
1. Statuut van grondrechten	537
a. Grondrechten als algemene beginselen van het Unierecht ..	538
b. Handvest van de grondrechten van de Europese Unie	540
2. Reikwijdte van grondrechtenbescherming	542
a. Bescherming tegenover de instellingen en organen van de Unie	542
b. Bescherming tegenover de lidstaten	543
c. Beperkingen bij de toepassing van het Handvest	545
d. Verhouding met de grondrechtenbescherming door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens	547
3. Overzicht van beschermde grondrechten	551
B. De algemene rechtsbeginselen	556
1. Statuut van algemene rechtsbeginselen	556
2. Overzicht	558
IV. Internationaal recht	564
A. Internationale overeenkomsten gesloten door de Unie	564
1. Rechtskracht en rechtstreekse werking van internationale overeenkomsten	564
2. Rechtskracht en rechtstreekse werking van besluiten van organen opgericht bij internationale overeenkomsten	567
3. Statuut van de overeenkomsten gesloten in het kader van GATT/WTO	568
4. Uitlegging en wettigheidstoetsing van internationale overeenkomsten	570
B. Internationale overeenkomsten gesloten door de lidstaten met derde staten	572
1. Overeenkomsten gesloten na de inwerkingtreding van de Verdragen	572
2. Overeenkomsten gesloten vóór de inwerkingtreding van de Verdragen	573
C. Andere regels van internationaal recht	576
1. Internationaal gewoonterecht en algemene rechtsbeginselen ..	576
2. Verplichtingen in het kader van de Verenigde Naties	578

V.	Autonome handelingen van de instellingen en organen.....	580
A.	Vormvereisten en statuut	581
1.	Keuze tussen instrumenten.....	581
2.	Onderscheid tussen wetgevings- en uitvoeringshandelingen ...	582
3.	Wijze van totstandkoming	583
4.	Motivering	584
5.	Bekendmaking of kennisgeving – Inwerkingtreding.....	585
6.	Tenuitvoerlegging.....	587
7.	Wettigheidstoetsing	588
B.	Verordeningen	588
C.	Richtlijnen	590
1.	De omzetting van richtlijnen in nationaal recht	591
2.	De rechtstreekse werking van bepalingen uit een niet (correct) omgezette richtlijn	595
a.	Afloop van omzettingstermijn	595
b.	Rechtstreekse werking tegenover lidstaat	596
3.	Andere vormen van doorwerking van een niet (correct) omgezette richtlijn	599
a.	Richtlijnconforme interpretatie	599
b.	Buiten toepassing laten van strijdige rechtsregels	602
c.	Aansprakelijkheid van de lidstaat voor veroorzaakte schade	605
D.	Besluiten.....	607
E.	Aanbevelingen en adviezen	609
F.	Andere handelingen.....	610
VI.	Interinstitutionele akkoorden	614
VII.	Besluiten van de regeringen van de lidstaten en overeenkomsten tussen de lidstaten	616
VIII.	Sociale overeenkomsten	618
IX.	De rechtspraak van de Unierechter.....	619

Hoofdstuk 3.

Niet-communautaire handelingen aangenomen vóór het Verdrag van

Lissabon	621	
I.	Niet-communautaire Verdragsbepalingen	622
II.	Handelingen van de Europese Raad en de Raad binnen het GBVB en de PJSS	622
III.	Internationale overeenkomsten in het kader van het GBVB en de PJSS.....	627
IV.	Overeenkomsten tussen de lidstaten	628

DEEL VI.	
RECHTSBESCHERMING IN DE EUROPESE UNIE.....	631

Hoofdstuk 1.

Rechtsbescherming tegenover lidstaten en particulieren.....	635
--	------------

I.	Afdwinging van Unierecht voor de nationale rechter.....	635
A.	Uitlegging en toepassing van Unierecht door de nationale rechter.....	635
B.	Prejudiciële vragen over de uitlegging van het Unierecht.....	641
1.	Mogelijkheid en verplichting om prejudiciële vragen te stellen.....	642
a.	Rechterlijke instanties die vragen kunnen stellen.....	642
b.	Mogelijkheid tot het stellen van vragen.....	642
c.	Verplichting tot het stellen van vragen.....	643
2.	Voorwerp van prejudiciële vragen.....	645
3.	Procedure voor het stellen en beantwoorden van prejudiciële vragen.....	648
a.	Formuleren van de prejudiciële vraag.....	648
b.	Behandeling door het Hof van Justitie.....	650
4.	Gevolgen van prejudiciële beslissingen.....	653
II.	Beroep wegens niet-nakoming van verplichtingen door een lidstaat ...	654
A.	Initiatief.....	655
B.	Procedure.....	656
C.	Gevolgen van vaststelling van niet-nakoming.....	659

Hoofdstuk 2.

Rechtsbescherming tegenover instellingen en organen van de Unie.....	661
---	------------

I.	Rechtsgangen voor de Unierechter.....	661
A.	Beroep tot nietigverklaring.....	662
1.	Mogelijke verweerder.....	662
2.	Mogelijke eiser.....	663
a.	Instellingen en lidstaten.....	663
b.	Natuurlijke en rechtspersonen.....	664
1°	Voorwaarde van rechtstreeks geraakt zijn.....	665
2°	Voorwaarde van individueel geraakt zijn.....	665
3°	Regelgevingshandelingen.....	668
3.	Handelingen vatbaar voor nietigverklaring.....	669
4.	Middelen.....	670
5.	Beroepstermijn.....	671
6.	Gevolgen van nietigverklaring.....	671
B.	Beroep wegens nalaten te besluiten.....	671

C.	Beroep tot schadevergoeding	672
D.	Exceptie van onwettigheid	674
E.	Procedure voor directe beroepen	675
II.	Rechtsbescherming via de nationale rechter	677
A.	Mogelijkheid en verplichting om prejudiciële geldigheidsvraag te stellen	677
B.	Voorwerp van prejudiciële geldigheidsvraag	679
C.	Behandeling van de prejudiciële geldigheidsvraag	680
III.	Sluitend systeem van rechtsbescherming?	681
	<i>Rechtspraakregister</i>	685
	<i>Trefwoordenregister</i>	729
	<i>De auteurs</i>	759

